

Avot de-Rabbi Nathan hoofdstuk 16

Van kwaad tot erger

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 31b

Rabbi Jehosjoea (ben Chananja) zegt: 'Het boze oog,¹ de kwade drijfveer en mensenhaat verdrijven de mens uit deze wereld.'²

Uitleg:

Het gevaar van misantropie

Juist de cryptische kortheid van deze uitspraak bemoeilijkt de duiding ervan. Rabbi Jehosjoea ben Chananja stond bekend als een bescheiden, vredelievend en menslievend persoon. Hij volgde doorgaans de lijn van de school van Hillel en bezat een enigszins 'liberale' levensinstelling. Rabbi Jehosjoea stond ook positief tegenover de acceptatie van proselieten. Bij hem paste geen overdreven geloofsijver. Het noemen van 'een goede vriend' als antwoord op de vraag van zijn leermeester Rabban Jochanan ben Zakkai naar de 'goede levensweg' tekent Rabbi Jehosjoea dan ook ten voeten uit. Voor de beminnelijke Rabbi Jehosjoea kwam alles aan op het bezit van 'een goede vriend'.^[10] In zijn ogen vormden verbondenheid en vriendschap het grootste goed, zowel voor de individu als voor de gemeenschap.

In het licht hiervan mogen we ook de waarschuwing beschouwen tegen drie negatieve eigenschappen: het slechte oog, de kwade drijfveer en mensenhaat. Deze negatieve kwaliteiten hangen inhoudelijk met elkaar samen. R.R. Herford formuleert dit zo: 'De drie zegswijzen van Rabbi Jehosjoea zijn in werkelijkheid één. Hij noemt drie dingen die een mens uit de wereld verdrijven (en zijn leven bekorten): het boze oog, de kwade drijfveer en het haten van de mensheid. Dit zijn slechts drie synoniemen voor zelfzuchtigheid, die alleen al van nature asociaal is. De zelfzuchtige mens snijdt zichzelf af van omgang met en de sympathie van zijn medemensen; niet zij (de anderen) zijn het, maar hij is het zelf aan wie de uitsluiting te wijten is.'^[11] Mensenhaat en afkeer van de gemeenschap ontstaat, omdat een ontevreden en jaloers mens uitsluitend gericht is op het bevredigen van eigen (materiële) behoeften en zich zo bij iedereen ongeliefd maakt. Zelf de oorzaak van zijn buitensluiting zijnde, projecteert hij de schuld daarvoor echter op de anderen. Hij keert zich tenslotte verbitterd en op asociale wijze van de gemeenschap af.

¹ *Ajin ha-ra* ('het boze oog', [manlijk]) - een andere lezing geeft: *ajin ra'a*, 'een boos oog' [vrouwelijk]. Abravanel (Commentaar Misna Avot 2,11, in verwijzing naar Rabbenoe Jona Girondi) maakt een onderscheid tussen beide. 'Een boos oog' definieert Abravanel onder meer als de ondeugd van ontevredenheid. 'Het boze oog' kan specifiek verwijzen naar een kwade blik, die - op anderen gericht - onheil veroorzaakt. Toch blijven beide begrippen ook in de uitleg van Abravanel multi-interpretabel en vermengd. Volgens Rabbenoe Jona verwijst *ajin ra'a* naar de ondeugd van gierigheid, en *ajin ha-ra* (in de uitspraak van Rabbi Jehosjoea) naar het kwaadaardig en afgunstig kijkende oog. .

² Vgl. Misjna Avot II,11.

Het boze oog (een boos oog) - ontevredenheid, onwelwillendheid en afgunst - is als het ware de tweelingbroer van de kwade drijfveer. De manier waarop mensen naar de wereld kijken is van directe invloed op hun innerlijke drijfveren en intenties. De intieme metgezel van de kwade drijfveer is het oog. Zo verklaarde Rava [Rabba]: 'Wij bezitten een overlevering dat de kwade drijfveer slechts kan heersen door middel van wat iemands ogen zien.'³

Ook de uitleg van Maimonides beschrijft trefzeker het psychologische proces waarin de drie ondeugden elkaar opvolgen:

»Hij (Rabbi Jehosjoea) zegt dat streven naar geld, een overdaad aan begeerte en een slechte toestand van de ziel - dat is de ziekte van zwartgalligheid - de mens ertoe brengt wat zijn ogen zien te verachten en hem doet haten, zodat het hem goed dunkte (maar beter) de nabijheid van wild gedierte te zoeken en zich af te zonderen in woestenijen en bossen, en zodat hij zich een onbewoonde plek verkiest (tot verblijf) / en dit is bij hen (d.w.z. bij zulke personen) niet anders dan gevolg van het feit dat zij zich willen afzonderen (zichzelf in bescherming willen nemen)⁴ met het oog op hun slechte begeerten en hun gram tegenover de buitenwereld⁵ ./ die dingen nu zullen ongetwijfeld tot de dood van een mens leiden, want zijn lichaam wordt ziek en hij zal voor zijn tijd sterven.«⁶

Maimonides verklaart 'het boze oog' als het streven naar geld, en daarmee ook als ontevredenheid, hebzucht, afgunst en gierigheid, ondeugden die daar onafscheidelijk mee verbonden zijn. De 'kwade drijfveer' verklaart hij als overdaad aan begeerte, zoals overdreven seksuele lust. 'Mensenhaat' interpreteert Maimonides als uiting van een mentale aandoening: zwartgalligheid. Een 'boos oog' (of het boze oog) zou men aanvullend kunnen uitleggen als het onvermogen om met welwillendheid naar de wereld en Gods schepping te kijken, om nog open te staan voor al het goede in de buitenwereld dat er ook is.⁷

Vanuit zijn holistische mensvisie als arts en pastor benadrukte Maimonides de relatie tussen ondeugden en ziekten. Hij wist hoe verterend en ziekmakend een negatieve levenshouding van ontevredenheid en verbittering kan zijn. De uitleg van Maimonides - hier op Misjna Avot - wijst echter nog in een andere richting: zijn afkeer van overdreven ascese en van wereldmijding. Een verwante uitleg van hem in de Misjné Tora werpt wat meer licht op zijn wat cryptische verklaring bij Misjna Avot:

»Opdat een mens niet zegt: 'Aangezien afgunst, begeerte en eer(bejag) en soortgelijke zaken de weg van het kwaad vertegenwoordigen en de mens uit deze wereld verdrijven,⁸ zal ik mijzelf daarvan uiterst verre houden en mijzelf ervan verwijderen tot aan het ander uiterste.' Hij gaat daarin zover dat hij geen vlees meer eet, geen wijn

³ Babylonische Talmoed, Sota 8a; Sanhedrin 45a.

⁴ *Perisjoet* (afzondering) - ascese en poging zo ver mogelijk van de slechte invloed van een decadente civilisatie te blijven.

⁵ Omdat zij zich altijd tekortgedaan voelen en de buitenwereld boosaardig achten.

⁶ Maimonides, commentaar op Misjna Avot II,11.

⁷ Vgl. ook de uitleg van Don Jitzchak Abravanel op Misjna Avot II,11. 'Het boze oog' is het oog van een verbitterd en verongelijkt persoon, die anderen om hun geluk benijdt en die wil dat anderen evenzeer aan het leven lijden als hijzelf. Vgl. het commentaar Or ha-Chamma in ed. Avot, Jeruzalem 2009, p. 43.

⁸ Onmiskenaar een verwijzing naar de verwante uitspraak van Rabbi Eli'èzèr ha-Kappar in Misjna Avot 4,2; zie uitleg beneden.

meer drinkt, geen vrouw huwt, niet in een goede woning verblijft, geen aangename kleding draagt maar een zak van ruwe wol en meer van dat soort dingen. Zoals de (ascetische) priesters van de heidenen doen. Ook dat is de weg van het kwaad en het is verboden deze te bewandelen.«⁹

Iets genuanceerder verwoordt Maimonides zijn afkeer van overdreven *pesrisjoet* (het zich verre houden van overtreding en de verlokkingen van de wereld) in zijn inleiding op Misjna Avot, de zogeheten Sjemonè Perakim (Acht hoofdstukken):

»**IV,8:** Wat echter sommigen van de *chasidim* bij tijd en wijle doen, namelijk wanneer ze naar één van beide uitersten neigen - zoals vasten, het tijdens de nachtelijke uren opstaan, het niet eten van vlees en drinken van wijn, het zich verre houden van vrouwen, het dragen van wollen en harige kleding, het wonen in de bergen, het dwalen door wildernissen - dan doen ze dergelijke dingen alleen bij wijze van medische behandeling, zodat ze hun geestelijke en lichamelijke bestaan weer in balans brengen, zoals wij (hierboven) hebben vermeld; ze doen het eveneens met het oog op de degeneratie van mensen in grote steden, opdat ze niet onder de slechte invloed van stedelingen ook zelf slechte gewoonten ontwikkelen. Wanneer ze zien dat ook zij door de nabije omgang met hen aangetast raken, wanneer ze hun (slechte) daden zien zodat ze gaan vrezen dat hun eigen goede eigenschappen degenereren door omgang met hen, dan vluchten ze daarom van hen weg naar woestijnen en plekken waar zich geen slecht mens bevindt; dit overeenkomstig het woord van de profeet Jeremia, vrede zij met hem: '*Mocht iemand me toch in de woestijn een nachthut voor reizigers verschaffen, dan zou ik mijn volk verlaten en van hen weggaan, want het zijn allemaal echtbrekers, een samensholing van bedriegers*' (Jer. 9:1).

Wanneer nu dwazen deze *chasidim* dergelijke daden zien verrichten, niet wetende wat hun bedoelingen zijn, dan denken ze dat hun daden (op zich) goed zijn en richten (ook) zij zich daarop in de veronderstelling net als hen (de *chasidim*) te worden; dan kastijden ze hun lichaam met allerlei soorten van kastijding en denken zich daarmee voortreffelijkheden en goede eigenschappen te verwerven en daarmee goed te doen; tevens denken ze dat daardoor de mens nader tot God komt, alsof God het lichaam zou haten en dit zou willen vernietigen en te gronde doen gaan! Ze beseffen echter niet dat dergelijke acties slecht zijn en dat dit resulteert in een of andere onvolkomenheid van de ziel.«¹⁰

Een zekere mate van *perisjoet* kan nuttig en verdienstelijk zijn, opdat de mens verre blijft van overtreding en hij zijn ondeugden leert bedwingen. Maar een overdreven vorm van wereldmijding - zoals waarover Rabbi Jehosjoea in Misjna Avot spreekt - is schadelijk voor de ziel. Dat leidt tot melancholie en een verstoorde relatie met de gemeenschap en eenzaamheid. Zo'n onbezonnen asceet ziet af van genoegens die de Tora - zij het in de juiste hoeveelheid en in de juiste mate - toestaat. Wie in zijn onthouding overdrijft, begaat zodoende een overtreding. Hij maakt zichzelf geestelijk en lichamelijk ziek, zodat hij voor zijn tijd zal sterven.

⁹ Zie Maimonides, Misjné Tora, Hilchot Tsjoeva III,1.

¹⁰ Maimonides, Sjemonè Perakim, IV,3; ed. M. van Loopik, *Het Juiste Midden*, Amsterdam 2007, p. 93. ie ook F. Rosner en A. Kottek, Moses Maimonides, Northvale e.a., 1993, p. 55; in zijn *Gids der Verdoolden* (III,48) staat Maimonides iets milder tegenover wereldmijding.

Vervolg tekst Avot de Rabbi Nathan 31b

[Een andere verklaring voor] 'het boze oog'. Hoe is dat? Het leert dat zoals een mens zijn eigen huis (familie) ziet, hij evenzo het huis van zijn naaste moet zien. En zoals als een mens niet wil dat een slechte roep zich verspreidt over zijn vrouw en kinderen, zo moet een mens niet willen dat zich een slechte roep verspreidt over zijn naaste en over de kinderen van zijn naaste. Een ander verklaring voor 'het boze oog'. Hoe is dat? (Het betekent) dat het oog van een mens niet afgunstig mag kijken naar de studie (de kennis) van zijn naaste. Het gebeurde iemand wiens oog een afgunstige blik wierp op de studie van zijn naaste, dat zijn leven bekort werd, hij (uit de wereld) verscheidde en heenging.

Uitleg:

Het boze oog - andermans have en goed

'Een boos oog' - 'het boze oog' - is een oog dat met een egocentrische blik naar de wereld kijkt. Het is een oog dat een discriminerende blik op de ander werpt. Zo'n oog maakt ten onrechte onderscheid tussen mensen, hoewel deze door God met een zelfde bestemming geschapen zijn, allen naar zijn beeld en met de opdracht op Hem te lijken. Zoals een mens het beste voor heeft met eigen huis, haard en familie, moet hij ook het beste beogen voor huis, haard en familie van zijn naaste. Zoals hij zich verheugt wanneer het hemzelf goed gaat, moet hij zich verblijden wanneer het anderen voor de wind gaat. Ook wanneer die anderen misschien meer succes genieten dan hijzelf, moet hij zich verheugen om hun geluk. Hij zou zich immers ook verblijd gevoeld hebben indien hem een gelijk lot als dat van de meer fortuinlijke naaste ten deel was gevallen. Evenmin mag hij zijn eigen gebrek aan succes uit wrok ook aan anderen toewensen. Het 'boze oog' vertegenwoordigt volgens deze visie dus de ondeugd van jaloezie en egoïsme. Het verraaft een subjectieve blik en de verwerpelijke wens om meer te bezitten dan de ander en om superieur aan hem te zijn.

Het boze oog - andermans goede naam

'*Le hotzi sjem ra*' - het verspreiden van een slechte roep - betreft een bijbelse uitdrukking. Wie bijvoorbeeld zijn eigen vrouw valselijk beschuldigt van voor-echtelijk (buitenechtelijk) seksueel verkeer, bezorgt haar 'een kwade naam (*sjem ra*)'.¹¹ *Lehotzi sjem ra* is gelijk aan laster en valselijk beschuldigen, doorgaans voortkomend uit frustratie en haatgevoelens. Wie niet wil dat zijn eigen familie slachtoffer wordt van laster en beticht wordt van bijvoorbeeld indecent of immoreel gedrag, moet dit ook niet wensen ten aanzien van zijn naast en diens familie! Dit alles vormt de nadere uitwerking van de gulden regel: 'heb je naaste lief als jezelf', en in negatieve vorm van de regel 'doe een ander nietaan, waarvan je niet wilt dat het jezelf overkomt'. Een mens met een 'boos oog' is volgens deze verklaring dus een persoon die met twee maten meet, iemand die met egoïstische blik de buitenwereld beziet. Dat doet zo iemand uit jaloezie of pure kwaadwilligheid.

Laster beoordelen de Wijzen als een van de meest schadelijke ondeugden die zowel de dader als de slachtoffers 'uit de wereld verdrijven'. Laster is bovendien ontwrichtend voor de samenleving als geheel.

Met reden voegt Avot de Rabbi Nathan *noesach 'b'*¹² toe, dat iemand met het 'boze oog' (waaronder zoals we zagen vooral de afgunstige lasteraar valt) niet alleen vroegtijdig

¹¹ Vgl. Bijv. Deut. 22:14,17.

¹² Ed. S. Schechter, p. 62 (31b).

deze wereld verlaat, maar ook nog eens zijn aandeel aan de komende wereld verspeelt: 'Rabbi Jehosjoea zegt: 'Het boze oog, de kwade drijfveer en haat tegenover de mensen (schepselen) rukken de mens weg uit deze wereld en uit het leven van de komende wereld.' Nog scherper is de zwaarte van de straf voor het verspreiden van laster in de Talmoed verwoord:

»Voorts sprak Rav Chisda in naam van Mar Oekba: 'Over iemand die lastert, zegt de Heilige, Hij zij gezegend tegen de prins van het Gajhinnom: "Ik zal van boven af tegen hem optreden, jij zult dat van beneden af doen en samen zullen we hem vervloeken"'etc.«¹³

Het boze oog - andermans kennis en status

Ook waar het immateriële zaken betreft, zo als Tora-kennis, mag je de ander niet met misgunnende blikken bekijken. Vooral onder Tora-geleerden en leerlingen was kinnesinne soms groot, omdat ieder zich als de grootste en meest gerespecteerde *chacham* of leerling wilde doen gelden. Die houding belemmert het leerproces en de overdracht van traditie op komende generaties. Daarom schaadt dit alles eveneens het welzijn van de gemeenschap als geheel. Uit een verhaal - in de midrasj - over massale sterfte onder de duizenden leerlingen van Akiva - blijkt dat jaloezie en twist onder Tora-geleerden een verfoeide realiteit moet zijn geweest:

»Rabbi Akiva bezat twaalfduizend leerlingen vanaf Akko tot aan Antipatris en allen stierven in één enkele periode. Waarom? Omdat zij elkaar met een afgunstig oog bekeken, en uiteindelijk leidde hij zeven leerlingen op (...) Hij sprak tot hen: 'Mijn zonen, jullie voorgangers stierven uitsluitend omdat zij elkaar met een jaloers oog bekeken, richt je aandacht erop dat jullie niet zullen doen zoals zij gedaan hebben.' Zij stonden op en vulden geheel het land Israël met Tora(kennis).«¹⁴

Steeds weer kan men de lessen van Avot de-Rabbi Nathan terugkoppelen naar het uitgangspunt van dit rabbijnse geschrift als geheel: instructie aan komende Tora-geleerden, rechters en spirituele leiders van Israël.

De uitleg in Avot de Rabbi Nathan *noesach* 'a' is iets meer uitgewerkt dan die in *noesach* 'b'. Daar is het 'boze oog' simpel gedefinieerd als het werpen van jaloerse en hebberige blikken op have en goederen van de ander:

»'Het boze oog' - (dit betekent) dat een mens geen boos (afgunstig) oog mag richten op het geld van zijn naaste, niet op zijn zonen, niet op zijn dochters, niet op zijn kleinvee, niet op zijn rundvee, of op iets van al wat hij bezit.«¹⁵

De kwade drijfveer - 'nature and nurture'

Slot tekst Avot de-Rabbi Nathan 31b

¹³ Babylonische Talmoed, Arachien 15b.

¹⁴ Midrasj Beresjiet Rabba 61,3.

¹⁵ ARN noeasch 'b', ed. S. Schecher 32a.

De kwade drijfveer - hoe is dat? Men zegt dat de kwade drijfveer dertien jaar ouder is dan de goede drijfveer. Vanaf de buik van de moeder groeit hij en vergezelt hij hem (een mens). Wanneer hij (als kind) begint de Sjabbatdagen te ontwijden, weerhoudt hij (de goede drijfveer) hem daarvan niet. Wanneer hij op weg gaat om een of andere perverse daad te begaan, weerhoudt hij hem daarvan niet. (Pas) na dertien jaar wordt de goede drijfveer geboren. Wanneer hij (dan) de Sjabbat wil overtreden, zegt hij (de goede drijfveer) tegen hem: 'Leeghoofd, pas op. Er is gezegd: "Ieder die haar ontwijdt, zal zeker sterven" (Ex. 31:11).' Wanneer hij mensen wil doden, zegt hij: 'Leeghoofd, pas op. Er is gezegd: "Wie het bloed van een mens vergiet, door een mens¹⁶ zal zijn bloed vergoten worden" (Gen. 9:6).' Wanneer hij op weg gaat om een of ander perverse daad te begaan, zegt hij tegen hem: 'Leeghoofd, pas op! Er is gezegd: "Zij zullen zeker sterven, de overspelige man en de overspelige vrouw"' (Lev. 20:10).

Uitleg:

'Nurture' en 'nature'

De midrasj toont hier een opvallend psychologisch inzicht in de aard en het ontstaan van het kwaad. De kwade drijfveer vergezelt de mens vanaf het begin van zijn leven. Deze snoodaard behoort min of meer tot zijn natuurlijke aanleg. De mens is ermee geschapen en behept. Het scheppingsverhaal vertelt hoe de Schepper de mens uit aarde en geest gevormd heeft. Met twee drijfveren, de goede en de kwade drijfveer: *'En de Eeuwige, God, vormde de mens uit het stof van de aarde en hij blies in zijn neusgaten een levende geest'* (Gen. 2:7).

'Hij vormde' (*wa-jétzèr*) is in het Hebreeuws geschreven met tweemaal de Hebreeuwse letter 'joed'. Volgens de Wijzen bevestigt dit dat God de mens vormde met twee drijfveren, een goede en een slechte. De 'slechte drijfveer' vergezelt de hem dus vanaf de buik van zijn moeder.' Wat is daarmee exact bedoeld? Is de kwade drijfveer al aanwezig als de foetus nog in de buik van zijn moeder verblijft, of dringt de kwade drijfveer pas tot het kind door op het moment dat het de buik van de moeder verlaat? Over deze vraag hebben de rabbijnen gediscussieerd, zoals in een anekdotisch gesprek tussen Rabbi Jehoeda ha-Nasi en keizer Antoninus:

»Antoninus vroeg aan Rabbi: 'Vanaf welk moment wordt de ziel in de mens geplaatst. Vanaf het moment van "de beschikking" (*pekida*)¹⁷ of vanaf het moment dat het (daadwerkelijk gevormd wordt?)¹⁸ Hij antwoordde: 'Vanaf het moment dat het gevormd wordt.' Antoninus sprak tot hem: 'Kan een stuk vlees (dan) zonder zout drie dagen goed blijven zonder te bederven? Maar (de ziel bestaat al) vanaf het moment van 'de beschikking'. Rabbi sprak (daarop): 'Deze zaak heeft Antoninus mij geleerd en de Schrift ondersteunt hem (daarbij). Er is immers gezegd: "*Uw beschikking heeft mijn ziel behouden*" (Job 10:12).

En Antoninus vroeg aan Rabbi: 'Vanaf welk moment heerst de kwade drijfveer over de mens? Vanaf het moment dat hij wordt gevormd (in de baarmoeder) of vanaf het

¹⁶ Oorspronkelijk zal hier op het gevaar van bloedwraak gewezen zijn. De traditie verklaart 'door een mens' als verwijzing naar een aardse rechtbank, die een moordenaar ter dood zal veroordelen.

¹⁷ 'Pekida' - het moment vlak voor de bevruchting, waarop (volgens de traditie) bij goddelijk besluit de eigenschappen van een kind, dat nog ter wereld moet komen, beschikt worden, zoals de sterkte van het gestel, het geslacht, intelligentie e.d.

¹⁸ Het moment dat de foetus in de baarmoeder een herkenbare vorm aanneemt.

moment dat hij (geboren wordt en) naar buiten komt?' Hij antwoordde hem: 'Vanaf het moment dat hij wordt gevormd?' Hij sprak tot hem: 'Indien dat zo is, zou hij beuken in de buik van zijn moeder en naar buiten komen! Maar (de kwade drijfveer heerst over hem) vanaf het moment dat hij naar buiten komt.' Rabbi Sprak: 'Deze zaak heeft Antoninus mij geleerd en de Schrift ondersteunt hem (daarbij). Er is immers gezegd: "*Overtreding ligt aan de poort*" (Gen. 4:7).«¹⁹

Neigend tot kwaad vanaf de geboorte, blootgesteld aan de verleidingen van de wereld

Uit deze anekdotische overlevering rond een (hoogst waarschijnlijk verzonnen) discussie tussen Rabbi en keizer Antoninus leren we, dat de menselijke ziel al aanwezig is vanaf het moment van bevruchting in de baarmoeder, hoewel een foetus - halachisch gezien - pas als een levensvatbaar individu geldt vanaf de geboorte. De kwade drijfveer vergezelt de zich ontwikkelende boreling volgens deze visie pas vanaf het moment dat hij werkelijk de buik van de moeder verlaat en ter wereld komt, dus geen moment eerder.

Als bewijsplaats geldt Genesis 4:7, vermanende woorden die God tot Kajin sprak. Onmiddellijk nadat Kajin toornig werd omdat de rook van zijn offer neersloeg en dat van zijn broeder Hèvèl opsteeg naar de hemel, ontstak deze verbitterde offerraar in tomeloze woede. God sprak deze vermanende woorden vlak voordat Kajin zijn broer Hèvèl vermoordde: *'Is er niet verheffing wanneer je goed doet?; wanneer je echter niet goed doet, ligt overtreding (op de loer) aan de poort; naar jou gaat zijn begeren uit, maar je kunt over hem heersen.'*

'De poort' is volgens de anekdote de baarmoedermond. 'Naar jou gaat zijn verlangen uit'. Het menselijke verlangen naar kwaad ontstaat dus niet als vanzelf vanuit een innerlijke drang, maar komt op de mens toe vanuit de hem omringende wereld! Kwaad komt niet van binnen, maar is gerelateerd aan de buitenwereld, aan wat de ogen zien en wat ook de andere de zintuigen waarnemen. Eva at pas van de verboden vruchten, nadat ze waargenomen had hoe goed deze waren *'om te zien'*! Kajin ontstak in toorn nadat hij het verschil had waargenomen tussen hemzelf en zijn broer. Hij zag dat de rook van zijn offer - hoe vernederend! - niet opsteeg en hoe dit bij het offer van zijn broer juist wel gebeurde.

Van het 'boze oog' tot mensenhaat en een vroegtijdige dood

De uitspraak van Rabbi Jehosjoea ben Chananja (die de aanleiding vormde tot al deze bespiegelingen over het kwaad) bevat een betekenisvolle dynamiek. Daarin herkennen we eveneens inzicht in het psychologische proces van goed en kwaad. Als eerste destructieve ondeugd noemt Rabbi Jehosjoea het 'boze oog'. Dat is - zoals we zagen - een oog dat met wellust, ontevredenheid of zelfzuchtig ongenoegen naar de wereld kijkt. Als tweede cardinale ondeugd noemt hij de 'kwade drijfveer'. Het boze oog wekt negatieve emoties op en die emoties stimuleren op hun beurt het ontstaan van boosaardige impulsen en intenties, vertegenwoordigd door de 'kwade drijfveer'. Het gaat daarbij om impulsen die zich op lichamelijke wijze manifesteren maar tevens een mentaal aspect bezitten. Daarom is gezegd, dat Kajin *vertoornnd raakte* en dat *zijn*

¹⁹ Babylonische Talmoed Sanhedrin 91b. 'De poort' is hier geïnterpreteerd als de baarmoedermond waaruit het kind wordt geboren. Vgl. ook Midrasj Beresjiet Rabba 34,10, n.a.v. Gen. 8:21: *'Want de drijfveer van het hart van de mens is slecht vanaf zijn jeugd.'*

gezicht 'viel' (vertrok en verkrampste; Gen. 4:7). Wanneer de menselijke geest zulke negatieve emoties en impulsen niet inperkt maar juist in boosaardige fantasieën en gedachten extra voedt, ontstaat een onbeheersbaar affect, zoals haat, tomeloze woede en alles overheersende verbittering. Ook de mensenhaat die Rabbi Jehosjoea als derde ondeugd noemde, is zo'n onbeheersbaar geworden affect. Haat, zo leren de Wijzen leidt maar al te makkelijk tot wangedrag. In het ergste geval zelfs tot moord en doodslag.

Een verwante samenhang tussen zien, voelen en doen, herkende Rabbi Eli'èzèr al in de Tora zelf:

»Rabbi Eli'èzèr zegt: 'Wie zijn naast haat zo iemand behoort tot hen die bloed vergieten, want er is gezegd: *"En wanneer een man zijn naaste haat en voor hem in een hinderlaag ligt en tegen hem opstaat en hem dodelijk treft"*'« (Deut. 9:11).²⁰

De menselijke geest en ratio, die met dertien jaren voldoende getraind is voor het leven, is als het ware de poortwachter van de ziel (*nèfèsj*). Het gezonde verstand dan zich eerst (mede door Tora-studie) met de jaren bij een kind ontwikkelt, kan het kwaad buiten de deur houden. Zij het vaak met moeite! Vandaar Gods woorden tot Kajin: *'Maar jij kunt over hem heersen.'* Slechtheid is dus geen biologisch noodlot, maar een menselijke keuze en een reageren op impulsen die de mens van buitenaf benaderen en overvallen, bij hem binnendringen en die zich - zo voldoende weerstand bij hem ontbreekt - heer en meester van hem maken. De zintuigen fungeren daarbij als 'de poorten van de ziel', die de krachten van verleiding binnenlaten. Kwade gedachten en fatasieën verheviggen de emoties, affecten en intenties, die zo sterk kunnen worden dat zij het verstand onttrenen.

Opvallend veel overleveringen beschrijven de groei van de macht van de *jétzèr ha-ra*, waarvan de banden aanvankelijk nog zo fijn als spinrag maar met de dag dikker kunnen worden, totdat zij veranderen in dikke, onverbreeklijke kabels die de wil van de mens knevelen.

Gevecht in de baarmoeder - kwaad vanaf het begin

Alternatieve overleveringen en voorstellingen geven een nog minder rooskleurig beeld. Het heersen over de kwade drijfveer is dan ook beslist geen sinecure, ondanks de bemoedigende woorden van de Schepper: *'Maar jij kunt over hem heersen'*! De midrasj beschrijft hoe de tweelingbroers Ja'akov en Esaw al aan het worstelen slaan, terwijl ze nog in de buik van hun moeder verkeren. Broedertwist ligt kennelijk reeds in de kiem van het menselijke bestaan besloten en maakt inherent deel uit van zijn geschiedenis. Om dit te adstrueren, vertelt de Tora hoe de strijd tussen Ja'akov en Esaw in al zijn hevigheid al in de baarmoeder losbarstte: *'Toen de kinderen tegen elkaar aanstootten in haar binnenste, sprak zij: Indien dit zo is, waarom dan dit'* (Gen. 25:22). Het gevecht in Rivka's baarmoeder was zo heftig, dat zij zich afvroeg: 'Indien de pijn van mijn zwangerschap zo groot is, waarom heb ik er dan naar verlangd zwanger te worden?' Zo luidt de uitleg van Rasji. Nachmanides (Ramban) geeft een nog scherpere toon aan Rivka's uitroep: 'Indien het zo moet toegaan, waarom besta ik dan nog?' Volgens de aggada drongen Ja'akov en Esaw zich afwisselend naar voren om als eerste de baarmoeder te kunnen verlaten. Ja'akov duwde zijn broer naar achteren zodra Rivka

²⁰ Massèchèt Dèrèch Erètz Rabba 11; zie ed. M. van Loopik, *The Ways of the Sages and the Way of the World*, Tübingen 1991, 164-165. De expliciet aangegeven volgorde in de Tora toont hoe het koesteren van negatieve emoties tot de ergste wandaden kan leiden.

een leerhuis passeerde. Esaw deed hetzelfde wanneer zijn moeder langs een heidense tempel liep.²¹ Gaan we uit van deze fantasierijke overlevering, dan blijkt dat de *jetzer ha-ra* - de kwade drijfveer - al actief is voordat een mens geboren wordt. Dus misschien toch al vanaf de conceptie? De misdrasj laat Esaw geheel bebloed en met scherpe, grote tanden geboren worden, om aan te tonen hoe inherent slecht hij was. In metaforische zin is dit tevens een sneer in de richting van de Romeinse imperialistische cultuur die Esaw in de traditie vertegenwoordigt. De Rabbijnen verfoeien die geweldscultuur tot in haar kern.

Het valt op dat de Wijzen de kwade drijfveer vaak in verband brengen met fysieke en biologische impulsen. Toch stellen zij lichaam en geest niet als 'the bad guy' en 'the good guy' tegenover elkaar. Zij trappen niet in de val van een simplistisch dualisme van een onrein lichaam tegenover een blanke ziel. Kwaad ontstaat in de verkeerd gerichte samenwerking tussen lichaam en geest, ziel en lichaam. Fysieke impulsen spelen een belangrijke rol bij het ontstaan van kwaad, zoals de seksuele drift, de drift tot zelfhandhaving, woede, angst en dergelijke. Daarentegen is het kwaad soms ook eenduidig het voortbrengsel van een verkeerd gerichte en met negatieve emoties gevoede geest, zoals in het geval van haat. Deze ondeugd is nauwelijks uit biologische impulsen te verklaren en is daarom juist een typisch product van de menselijke geest. Daarbij moet nog worden benadrukt dat de Wijzen vele uitingen van de kwade drijfveer als een natuurlijk en tot de schepping behorend fenomeen beschouwen. Zonder 'kwade', met lichamelijke en emotionele processen samenhangende impulsen als woede, angst, drang tot concurrentie, agressie als zelfverdediging, ambitie, seksuele lust, eetlust en dergelijke zou het menselijke leven onmogelijk worden.

Zo lezen we in Midrasj Rabba:

»'En God zag al wat Hij gemaakt had, en zie, het was zeer goed' (Gen. 1:31). Rabbi Nachman sprak in naam van Rav Sjmoë'el 'Zie, het was zeer goed' - verwijst naar de goede drijfveer.²² 'En zie, het was zeer goed' verwijst naar de kwade drijfveer. Kan de kwade drijfveer dan 'zeer goed' zijn? Dat wekt verwondering! Maar (het is zo dat) indien de kwade drijfveer niet bestond, dat niemand dan (nog) een huis bouwen, een vrouw huwen, kinderen verwekken en handel drijven! Zodoende sprak Sjloomo: 'Ik zag aan alle gezwoeg ... dat het afgunst is van een man ten opzichte van zijn naaste' (Pred. 4:4).«

Het kwaad schuilt niet zozeer in de aanwezigheid van negatieve impulsen en in de biologisch bepaalde oorsprong ervan als zodanig, maar in de grenzeloosheid en stuurloosheid ervan, in het onvermogen of de onwil van de geest deze altijd naar ontsporing neigende impulsen te leren temperen en reguleren!

Aan de totstandkoming van goed en kwaad leveren dus zowel het lichaam als de geest hun aandeel. De meeste impulsen bezitten een lichamelijk component, zoals verlangen naar seks, trek in voedsel, schrik- en angstreacties, overlevingsdrang gepaard gaande met een zeker egoïsme, woede, agressie en dergelijke. Maar bij de negatieve uitwerking van deze impulsen in onze daden, speelt de geest een niet te veronachtzamen rol. Het

²¹ Zie in dit verband L. Ginzburg, *Legends of the Jews*, I, p. 314-315; zie noten vol. V, p. 271, noot 13 en 16.

²² Zo zou men het moeten uitleggen, wanneer er inderdaad 'Zie, het was zeer goed', geschreven stond; er staat echter 'En zie, het was zeer goed' geschreven - dat maakt een extra en minder voor de hand liggende verklaring noodzakelijk.

aandeel van biologisch aanleg en fysieke processen mag niet zo groot worden geacht, dat we de rol van de geest gaan bagatelliseren en we de verantwoordelijkheid voor onze daden gaan ontkennen! Naast 'nature' blijft 'nurture' een betekenisvolle factor van het menselijke bestaan.

Geen knieval voor de verleiding Jozef ten voorbeeld gesteld

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 32a

Er zijn er die zeggen: Dat²³ is Jozef, de rechtvaardige. Toen deze kwaadaardige vrouw²⁴ kwam, poogde zij hem met haar woorden in het nauw te drijven. Zij sprak tot hem: 'Ik zal je laten vastketenen in de gevangenis.' Hij antwoordde haar: '*De Eeuwige maakt geketenden los*' (Ps. 146:7). Zij sprak tot hem: 'Ik zal je ogen uitsteken.' Hij antwoordde haar: '*De Eeuwige doet blinden weer zien*' (Ps. 146:8). Zij sprak tot hem: 'Ik zal je gestalte doen krommen.' Hij antwoordde haar: '*De Eeuwige richt de gekromden op*' (Ps. 146:8). Zij sprak tot hem: 'Ik zal een wetteloze van je maken.' Hij antwoordde haar: '*De Eeuwige heeft rechtvaardigen lief*' (Ps. 146:8). Zij sprak tot hem: 'Ik zal een heiden van je maken.' Hij antwoordde haar: '*De Eeuwige houdt over vreemdelingen de wacht*' (Ps. 146:9). Totdat hij sprak: 'Hoe zou ik dit grote kwaad kunnen begaan?'²⁵

Uitleg:

De tekst gaat verder met de uitleg van de woorden van Rabbi Jehosjoea ben Chananja waarmee ARN hoofdstuk 16 opent. Rabbi Jehosjoea waarschuwt dat de kwade drijfveer een dodelijk gevaar vormt voor mens en samenleving. De macht van de kwade drijfveer over de mens is vaak groot. Al vanaf de geboorte begeleidt deze kwaadaardige stimulator het leven van een mens. In vergelijking daarmee is de goede drijfveer een laatkomer. De tekst uit Prediker '*Beter is een arm en wijs kind dan een oude dwaze koning*' (Pred. 4:13) wordt in de midrasj geduid als verwijzing naar de tegenstelling tussen de goede drijfveer (het wijze kind) en de kwade drijfveer (de oude dwaze koning).²⁶ Maar men leest het eveneens als verwijzing naar personen die elkaars opponenten vormen. Tegelijkertijd staan ze model voor de goede- tegenover de kwade drijfveer. Zoals Avraham 'de goede genius' tegenover Nimrod 'de kwade genius', de goede David tegenover de slechte Sja'oel. Ook Jozef en Farao horen in dit rijtje van antipolen thuis.²⁷ Jozef figureert als voorbeeld van de goede drijfveer, hier in ARN in strijd met de slechte drijfveer - de kwaadaardige vrouw van Potifar. Op hem zijn de onmiddellijk volgende woorden van toepassing: '*Want uit de gevangenis komt hij naar buiten om koning te worden, en juist hij die in koningschap is geboren {de kwade drijfveer} verarmt*'

²³ Dat wil zeggen: de goede drijfveer en de persoon naar wie Pred. 4:14 verwijst.

²⁴ De echtgenote van de Egyptenaar Potifar.

²⁵ Vgl. ook de iets uitgebreidere versie van deze overlevering in Midrasj Kohèlèt Rabba 87,10.

²⁶ Vgl. Midrasj Kohèlèt Rabba, 4,9 par. 1 (Soncino ed. p. 123).

²⁷ Zie in dit verband R. Gordis, *Koheleth - The Man and his World*, p. 243.

(Pred. 4:14). Jozef toont zich op grond van zijn manhaftige verzet tegen de zuigkracht van haar verleidingskunsten en bedreigingen een rechtvaardige bij uitstek. Met name in mystieke overleveringen geldt Jozef als het menselijke fundament van de wereld en de samenleving.

Een verwante overlevering in ARN, noesach 'b' (hoofdst. 17, ed. Schechter p. 36) bevestigt de relatie tussen Jozef en het wijze kind uit Pred.4:13:

»Een andere uitleg: '*Beter is een arm en wijs kind dan een oude dwaze koning ... want uit de gevangenis komt hij naar buiten om koning te worden*' (ibid. 13-14) - dat is Jozef; '*een oude dwaze koning*' - Dat is Farao. Want hij (Jozef) verliet de gevangenis om koning te worden. '*En juist hij die in koningschap geboren is[6] verarmt*' (ibid. vs. 14) - dat slaat op de zeven jaren van hongersnood die in Egypte heersten.«

Het gevaar van assimilatie

We zomen verder in op het slotgedeelte van de midrasj in ARN, noesach a. Het komt vreemd over dat de vrouw van Potifar zou dreigen om van Jozef een wetteloos mens (*rasja*) en een heiden (*Armai* - Syriër of Romein) te maken. Het antwoord van Jozef op de woorden van de verleidster lijkt op het eerste gezicht ook vreemd: '*De Eeuwige heeft rechtvaardigen lief, de Eeuwige houdt over vreemdelingen de wacht*.'

Het commentaar van Rabbi Avraham ben Elihahoe van Delyatin - 'Ben Avraham' - schept verheldering.²⁸ De echtgenote van Potifar gaat geraffineerd te werk. Zij bedreigt Jozef niet alleen, maar probeert hem tegelijkertijd ook te paaien, hopeno zo zijn emotionele stabiliteit te ondermijnen. De Israëlieten waren in Egypte met name gehaat vanwege hun trouw aan de wetten en zeden van hun voorvaderen, evenals de Joden later in een eeuwenlange Europese diaspora. De vrouw van Potifar stelt Jozef daarom in het vooruitzicht dat hij niet langer gehaat zal zijn en een echter Egyptenaar mag worden - met gelijke rechten - als hij maar zijn trouw aan de Tora-geboden laat varen en zich assimileert aan de heidense omgeving. Bij Jozef prefereert evenwel liefde voor God boven vertrouwen in wat mensen beweren en aanbieden. Liever blijft hij - zoals zijn vader Jakob in den vreemde jarenlang deed - een *geer*. Dat wil zeggen: een vreemdeling die niet assimileert en zich niet aan immorele zeden van zijn omgeving aanpast.²⁹

Vaak zijn Joden op arrogante wijze door christelijke en islamitische autoriteiten voor de keuze gesteld hun jodendom vaarwel te zeggen in ruil voor gelijke behandeling. De geschiedenis heeft het gelijk van Jozef bewezen: vertrouw woorden van mensen niet boven het woord van God. Op paradoxale wijze heeft assimilatie Jodenhaat in de praktijk juist vaak vergroot. Deze les leren we mede uit gebeurtenissen in de zestiende en zeventiende eeuw rond de zogeheten 'nieuwe christenen' (marranen), alsook uit de gevolgen van grootscheepse assimilatie onder Europese Joden in de negentiende en twintigste eeuw. Een Jood die assimileert bleek des te dreigender voor zijn niet-joodse omgeving. Assimilatie bracht juist niet de beloofde zekerheid van gelijke behandeling. De smadelijke belofte van gelijke burgerrechten verkeerde in discriminatie en genocide! De joodse identiteit bleek onopgeefbaar. Van Jozef leren we dat

²⁸ Zie het commentaar Ben Avraham in ARN, ed. Wilna, 37a.

²⁹ Een minder aannemelijke verklaring geeft J. Goldin (editie ARN) p. 193, noot7. Met het citaat '*De Eeuwige houdt van vreemdelingen*' zou Jozef hebben bedreigd om onmiddellijk als proseliet (*geer*) terug te keren naar het jodendom, zo hij onder dwang toch zou worden gedwongen zich tot de heidense religie van Egypte te bekeren. Juist de slotwoorden van Jozef ('Hoe zou ik dit grote kwaad kunnen begaan') duiden er volgens het commentaar Ben Avraham (zie noot 7) op, dat Jozef terugdeinst om een van de drie zwaarste wegende geboden te overtreden. Geboden die een Israëliet zelfs onder dreiging van de dood niet mag begaan: moord, seksuele perversiteiten en openlijke afvalligheid van het jodendom!

geen enkele prijs de knieval voor heidendom en het ontkennen van de eigen joodse identiteit kan compenseren.

Jozef toch nog overtroffen

Vervolg Avot de-Rabbi Nathan 32a

Verwonder je niet over Jozef de rechtvaardige, want zie Rabbi Tzadok was (in wat hij deed) een groot man binnen zijn generatie. Toen hij als gevangene werd afgevoerd naar Rome verwierf een zekere matrone hem (als slaaf) en zij zond een mooie slavin naar hem toe. Zodra hij haar zag, richtte hij zijn ogen naar de muur, opdat hij haar niet zou hoeven zien, en hij zat de hele nacht te studeren. In de ochtend ging zij heen en beklagde zich bij haar meesteres. Zij sprak tot haar: 'Ik ga nog liever dood dan dat je mij aan deze man geeft!' Zij liet hem roepen en sprak tot hem: 'Waarom doe je niet met deze vrouw zoals andere mannen gewoon zijn te doen?' Hij antwoordde haar: 'Wat zal ik dan doen? Ik stam af van een hogepriester, ik ben afkomstig van een hoogstaande familie. Ik sprak (bij mezelf): Als ik gemeenschap met haar heb, vermeerder ik mogelijk het aantal bastaarden in Israël'. Toen zij zijn woorden hoorde, gaf zij het bevel dat men hem met grote eer zou laten gaan.

Uitleg:

In verschillende opzichten overtreft de vroomheid van Rabbi Tzadok het voorbeeld van Jozef. Men kan drie punten noemen: 1) Rabbi Tzadok was niet alleen beducht voor eigen moreel verval, maar hij stelde in zijn overwegingen het belang van de eigen geloofsgemeenschap voorop. 2) Zijn houding laat zien dat hij de verleiding niet alleen weerstond, maar sowieso niet in een omgeving wilde verkeren waarin een zweem van heidense verleiding aanwezig was. Dus ook zonder lichamelijke toenadering en bedreigende of verleidelijke woorden weigerde Rabbi Tzadok op de avances van de aantrekkelijke vrouw in te gaan. 3) Zijn houding laat zien dat hij zich bewust was van eigen karakterzwakte. Hij trok zich terug en bouwde als een ware chasied een omheining rondom de Tora, opdat hij zover mogelijk van de grens van overtreding vandaan zou blijven. Op geen enkele wijze wilde hij met de vrouw geconfronteerd worden. Dit laatste aspect komt met nog meer scherpheid naar voren in een alternatieve verslaglegging van het zelfde gebeuren in de Babylonische Talmoed, Kiddoesjien 40a:

'Zegent de Eeuwige, Zijn engelen, machtige helden die Zijn woord volvoeren, luisterend naar de stem van Zijn woord' (Ps. 103:20). Dat zijn Rabbi Tzadok en zijn compagnons. Rabbi Tzadok werd door een zekere matrone gesommeerd (tot het verrichten van bepaalde handelingen). Hij sprak tot haar: 'Mijn hart is zwak en ik vind niets om te eten.' Zij sprak tot hem: 'Er is onrein voedsel.' Hij antwoordde haar: 'Wat volgt hieruit? Wie dit doet (d.w.z. alleen onrein voedsel in huis haalt), zal het (vroeg of laat ook) eten!' Zij stookte de oven voor hem op en zette (het voedsel) erin. Hij rees op en ging erin zitten. Zij sprak tot hem: 'Wat heeft dit te betekenen?' Hij antwoordde haar: 'Wie het ene (ongeoorloofde) doet,

vervalt in het andere' [Rasji: valt in het vuur van Gajhinnom]. Zij sprak tot hem: 'Wanneer ik dat allemaal geweten had, zou ik je niet zo gekweld hebben.'

Rabbi Tzadok toont als chasied dat hij zich bewust blijft van menselijke zwakte. Wie zich in een onreine omgeving bevindt, zoals een huis met daarin uitsluitend onrein voedsel, zal daar - al is het maar door honger gedreven - allicht een keer van gaan eten. In een heidense omgeving heb je niet altijd de keuze tussen rein en onrein, deugd en ondeugd! Zo'n omgeving kun je daarom beter mijden. Een ogenschijnlijk klein vergrijp op het gebied van de spijswetten - zo leert Rabbi Tzadok - zal makkelijk leiden tot zwaardere overtredingen en tot beïnvloeding door de immoraliteit van een goddeloze leefomgeving. Daarom brandt Rabbi Tzadok zich liever kortstondig aan het aardse vuur van de oven dan voor langere tijd te moeten verblijven in het verzengende vuur van Gajhinnom.

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 32a

En verwonder je niet over Rabbi Tzadok, want zie Rabbi Akiva was (in wat hij deed nog) groter dan hij. Toe hij naar Rome [andere versie: naar een bepaald land] ging, trachtte men hem in discrediet te brengen bij een zekere hegemoon (hoog geplaatste bestuurder).³⁰ Deze zond twee prachtige vrouwen naar hem toe. Men baadde hen, zalfde hen met (geparfumeerde) olie en tuigde hen op als bruiden voor hun bruidegommen. Zij drongen zich de gehele nacht aan hem op. De een sprak: 'Wend je naar mij.' En de ander sprak: 'Wend je naar mij.' Maar hij bleef tussen hen in zitten, spuugde (om van zijn weerzin blijk te geven) en wendde zich niet naar hen toe. In de ochtend gingen zij weg en beklagden zich ten overstaan van de hegemoon en spraken tot hem: 'Wij gaan nog liever dood dan dat je ons geeft aan deze man.' Hij liet hem roepen en sprak tot hem: 'Waarom heb je met deze vrouwen niet gedaan zoals mannen gewoon zijn te doen met vrouwen? Zijn zij dan niet mooi? Zijn het geen menselijke wezens zoals jij zelf? Heeft Hij die jou geschapen heeft niet ook hen geschapen?' Hij antwoordde hem: 'Wat kan ik doen, hun geur kwam op mij (over) als afkomstig van vlees van kadavers (niet ritueel geslachte dieren), van verscheurde (prooi)dieren en van kruipend gedierte [andere lezing: van een varken].'³¹

Uitleg

Waarom wekt het voorbeeld van Rabbi Akiva nog meer indruk dan het handelen van Jozef en Rabbi Tzadok? Enkele zaken verlenen aan de houding van Rabbi Akiva extra gewicht. 1) Rabbi Akiva werd niet door één maar door twee verleidelijke vrouwen benaderd. 2) Zij bestookten hem niet slechts met woorden maar drongen zich lijfelijk aan hem op. Ze maakten een hele nacht op fysieke wijze avances, maar Rabbi Akiva zwichtte daar niet voor. Indrukwekkender nog is dat hij zich spugend - vanuit een spontaan gevoel van walging - afwendde. 3) Zijn weigering op de avances in te gaan komt dan ook niet zozeer voort uit beredeneerde overwegingen (zoals bij Josef en

³⁰ De hier gebruikte Aramese uitdrukking betekent letterlijk 'stukken uit iemand bijten' - 'stukken afknagen' (iemand's imago stukje bij beetje aantasten); vaak gebruikt om te verwijzen naar informanten en collaborateurs die kwade geruchten over iemand verspreiden bij de bezettende macht.

³¹ I. Goldin (editie ARN), p. 84 geeft een andere interpretatie. Rabbi Akiva zou onpasselijk geworden zijn van de adem van de vrouwen die naar het vlees van kadavers, verscheurde dieren en kruipend gedierte stonk

Rabbi Tzadok) maar bovenal uit een spontane emotie van afschuw. Meer nog dan met het hoofd reageerde hij met het hart.

Hoe sommige personen de reputatie die Akiva bij de hegemoon genoot wilden aantasten, is niet nader aangeduid. Mogelijk wilden de lasteraars hun vooroordelen over misantropie en het veronderstelde separatisme van Joden bevestigd zien.³² Deze uitleg sluit aan bij de teneur van de voorafgaande voorbeelden, waar ook heidenen de Israëliet Jozef en de Jood Tzadok tot een daad van assimilatie wilden aanzetten.

Vervolg tekst Avot de-Rabi Nathan 32a

Verwonder je niet over Rabbi Akiva, want Rabbi Eli'èzèr de Grote³³ was (in wat hij deed) nog groter dan hij. Immers dertien jaar lang bracht hij de dochter van zijn zuster groot. (Hij sliep met haar) in hetzelfde bed, totdat zij de tekenen van volwassenheid begon te vertonen.³⁴ Toen sprak hij tot haar: 'Ga en laat je in de echt verbinden met een man (jong) zoals jij.' Zij sprak tot hem: 'Ben ik niet jou dienstster, bereid om als slavin de voeten van jouw leerlingen te wassen?'³⁵ Hij antwoordde haar: 'Mijn dochter, ik ben al een oude man, ga heen en laat je in de echt verbinden met een jongeman van jouw leeftijd.' Zij sprak tot hem: 'Heb ik niet zo tot jou gesproken: Ben ik niet je dienstster om als slavin de voeten van je leerlingen te wassen?' Toen hij haar woorden hoorde, verwierf hij van haar toestemming, heiligde haar (d.w.z. verloofde zich met haar en huwde haar) en had gemeenschap met haar.

Uitleg:

De vrome houding van Rabbi Eli'èzèr wordt nog hoger ingeschat dan de daden van Jozef, Rabbi Tzadok en Rabbi Akiva.

Het handelen van Rabbi Eli'èzèr is sowieso van een andere orde dan wat Rabbi Tzadok en Rabbi Akiva presteerden. Hun 'heldendaden' verrichtten zij binnen de context van een confrontatie tussen Israëls religie en heidendom. Rabbi Eli'èzèr gedroeg zich niet alleen rechtschapen in confrontatie met heidendom maar ook binnen de grenzen van de joodse wet weerstond hij vastberaden de ingevingen van zijn kwade drijfveer.

De meerwaarde van wat Rabbi Eli'èzèr deed, lijkt overigens op het eerste gezicht voornamelijk van kwantitatieve aard. Niet minder dan dertien jaren sliep hij naast een meisje, waarmee hij - na een periode van twaalf en half jaar - legaal in het huwelijk zou mogen treden. Een huwelijk met de dochter van een zuster was bovendien niet ongebruikelijk. Gedurende de lange periode dat zijn nicht wegens haar leeftijd voor hem verboden was, had hij ondanks haar fysieke nabijheid afstand weten te houden. Hij had een toekomstig huwelijk - juist omwille van haar belang - niet eens willen overwegen. Zelfs toen zij na haar volwassenwording (met inachtneming van een ruime marge!) uit eigener beweging te kennen gaf voortaan als echtgenote met hem verder te willen leven, dacht hij pas in de laatste plaats aan zijn eigen belang. Hij bleef haar geluk boven het zijne stellen! Liever zag hij haar gehuwd en gezegend met een liefdevolle leeftijdgenoot dan gekoppeld aan de oude man die hij was.

³² Zie i.v.m. deze zienswijze I. Goldin (editie ARN), p. 193, noot 12.

³³ Dat is Rabbi Eli'ezer ben Hyrkanos.

³⁴ Volgens de halacha begint wettelijke volwassenheid strikt genomen pas na het verschijnen van twee schaamharen; bij een meisje vanaf haar twaalfde verjaardag, bij een jongen vanaf zijn dertiende verjaardag. De praktijk is minder strikt; normaal gesproken geldt een jongen vanaf zijn dertiende verjaardag als volwassen, een meisje zodra zij twaalf en half jaar wordt.

³⁵ In verwante bewoordingen, verklaarde Abigail zich bereid de echtgenote van David te worden; vgl. I Sam. 25:1 en Talmoed Jeroesjalmi Jevamot XIII,2.

Hoewel zij zelf haar bereidheid te huwen al met zoveel woorden kenbaar had gemaakt, vroeg hij toch nog om haar hand en toestemming. Ongetwijfeld omdat hij in eerste instantie de boot had afgehouden en zich daarom verplicht voelde alsnog formeel om haar hand te vragen. In Israël mag geen enkele vrouw tot een huwelijk of seksuele handelingen gedwongen worden!

De kwade drijfveer in mens en dier Wat mensen zo gevaarlijk maakt

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 32a-32b

Rabbi Re'oevén Atztrobooli zegt: 'Hoe kan een mens verre blijven van de kwade drijfveer die in zijn binnenste verkeert? Want de eerste druppel (zaad) die een man bij een vrouw inbrengt dat is de kwade drijfveer!³⁶ En de kwade drijfveer verblijft nergens anders dan bij de poorten van het hart van de mens. Er is immers gezegd: "*Overtreding ligt (op de loer) bij de poort*" (Gen. 4:7). Hij zegt tot de mens - op het moment dat deze nog als kind in de wieg ligt: "Die man wil jou vermoorden." Daarop wil (d.w.z. het kind) bij hem het haar uittrekken. Of een kind dat in de wieg ligt legt zijn hand boven op een slang of op een schorpioen en deze steekt (of bijt) hem. Dit wordt uitsluitend veroorzaakt door de kwade drijfveer die in zijn binnenste verkeert. Of hij legt zijn hand op gloeiende kolen en brandt zich. Dit wordt uitsluitend veroorzaakt door de kwade drijfveer die in zijn binnenste verkeert. Want de kwade drijfveer werpt hem met het hoofd voorwaarts (d.w.z.: doet een mens rechtstreeks in de afgrond storten). Kom en zie daarentegen een geitje of een lam dat een put ziet, het keert zich om. De kwade drijfveer verblijft immers niet in dieren.'

Uiteg:

Al bij de geboorte kleeft de kwade drijfveer aan een mens.³⁷ Pasgeboren kinderen vertonen al typische 'negatieve' neigingen en reflexen, zoals het zich vastgrijpen aan de haren van volwassenen. Rabbi Astroboli verklaart zulke neigingen als reactie op influisteringen van de kwade drijfveer. Zijn uitleg is naar huidige inzichten beoordeeld weinig overtuigend. Zijn observatie bevat echter als beoordeling van menselijk gedrag in het algemeen wel degelijk een kern van waarheid. Wat hij observeerde gaat op voor iets oudere kinderen bij wie zich geestelijke vermogens beginnen te ontwikkelen, alsook voor volwassenen bij wie het verstand al volledig tot ontwikkeling is gekomen. Rabbi Astroboli legt hier de vinger op een essentieel verschil tussen mens en dier. Sommige dieren bezitten weliswaar een vorm van bewustzijn, maar in het algemeen worden dieren hoofdzakelijk voortgedreven door instinctieve impulsen, gericht op het eigen overleven en dat van hun soortgenoten. Die impulsen zijn functioneel en manifesteren zich min of meer automatisch. Een dier kan men voor zijn gedragingen daarom niet ter verantwoording roepen zoals we gewend zijn mensen aan te spreken op hun gedrag.

³⁶ Andere handschriftversies: want de eerste druppel die een man bij een vrouw inbrengt, leidt gaandeweg sterker wordend tot (het ontstaan van) de kwade drijfveer.

³⁷ Vgl. ARN, noesach 'b', ed. S. Schechter p. 63.

Mensen zijn evenals dieren van nature goed, maar mensen kunnen ook op een voor hen unieke wijze onnatuurlijk en destructief gedrag vertonen. Dat is het geval wanneer een kind of volwassene zich laat beïnvloeden door fantasieën en waanideeën van zijn geest. Juist een geperverteerde gedachtewereld en vals wereldbeeld kunnen de mensen tot destructief en immoreel gedrag aanzetten. Daarbij gaan ze in strijd met de hun door God gegeven natuur handelen. Zij kunnen hun daden verrichten vanuit rationele en moreel afgewogen oordelen, maar ze kunnen als keerzijde daarvan tevens handelen vanuit valse influisteringen, kwaadaardige filosofieën, ideologische verhalen, waanideeën, vooroordelen en heidense voorstellingen. Dieren kunnen dat alles niet en zijn in principe goed zoals ze door God geschapen zijn. Zo blijkt de op het eerste gezicht wat simpele uitspraak van Rabbi Atztrobolei een diep menselijk zelfinzicht te bevatten.

De val van Adam en Eva

Ook elders in de Schrift en traditie is gewezen op de 'ouderdom' van de kwade drijfveer die de mens vanaf zijn jeugd jaren vergezelt. Zo lezen we in Genesis: '*Want de drijfveer van het hart van de mens is slecht vanaf zijn jeugd*' (Gen. 8:21). In een psalm doet David weten dat hij als pasgeborene 'in zonde ontvangen is': '*Wel was mijn aanvang omgeven door onrecht. En heeft mijn moeder me in overtreding ontvangen*' (Ps. 51:7).

Rabbi Jehoeda ha-Nasi voerde een discussie met keizer Antoninus. Discussiepunt was de vraag vanaf wanneer de kwade drijfveer in de mens resideert, al vanaf de eerste vorming van de foetus in de buik van de moeder of pas vanaf het moment dat het kind de baarmoeder verlaat en ter wereld komt. Uiteindelijk stemt Rabbi met Antoninus in dat de kwade drijfveer het kind vanaf de geboorte vergezelt. Deze gedachte wordt, zo deelt Rabbi mee, ondersteund door de Tora-woorden: '*overtreding ligt bij de poort*' - dat wil zeggen: bij de opening van de moederschoot.³⁸

De traditie leert dat de Eeuwige de eerste mens met twee drijfveren geschapen heeft, zowel met een goede als een slechte:

»Rav Nachman bar Rav Chisda legde uit: Wat is bedoeld met de tekst: '*En God formeerde (wajjitzer) de mens*' (Gen. 2:7)? Het [woord *wajjitzer*] is geschreven met een dubbele letter *jod*. Dat is om te laten zien dat God twee drijfveren geschapen heeft: de ene is de goede drijfveer en de andere is de kwade drijfveer.

Rav Nachman bar Jitzchak bestreed dit: Maar als dit zo is [zo sprak hij] dan hebben dieren - waarvan niet *wajjéztèr* [met dubbele *jod*] geschreven staat - slechts één drijfveer! En toch zien wij dat zij schade [en verwondingen] toebrengen, bijten en trappen! Maar het is [met die dubbele *jod*] zoals Rabbi Sjim'on ben Pazzi zegt. Want Rabbi Sjim'on ben Pazzi verklaart: 'Wee is mij vanwege mijn Formeerder [verklaring voor de eerste letter *Jod*], wee is mij vanwege mijn [kwade] drijfveer [verklaring voor de tweede letter *Jod*]. Of zo je [anders] wilt overeenkomstig Rabbi Jeremija ben El'azar. Rabbi Jeremia ben El'azar zegt: 'Met twee gezichten heeft de Heilige, Hij zij gezegend, de eerste mens geschapen. Er is immers gezegd: "*achter en voor heeft U mij gevormd*"' (Ps. 139:5).«³⁹

³⁸ Zie Babylonische Talmoed Sanhedrin 91b.

³⁹ Zie Babylonische Talmoed V Berachot 61b.

De observatie van Rabbi Sjim'on ben Pazzi is juist. In relatie met de schepping van dieren spreekt de Schrift van '*wajitzer*', geschreven met een enkele letter *jod*. En tocht vertonen dieren soms wel degelijk kwaadaardig en destructief gedrag. Het blijft echter de vraag of dat toegeschreven moet worden aan een kwade drijfveer zoals bij de mens. Kwaadaardigheid hangt bij de mens doorgaans samen met complexere cognitieve processen, veel complexer dan bij dieren. Met name het onjuiste gebruik van ratio en fantasie kan de mens zo immoreel en kwaadaardig maken. Dat zien we al gebeuren in het Paradijsverhaal, waarin Adam en Eva elkaar beschuldigen, van elkaar en van God vervreemd geraakt. De hier volgende tekst uit het (begin van) het polemische geschrift '*Magén wa-Chèrèv*' (Schild en Zwaard) van Jehoeda Arje (Leon) van Modena geeft een fijnzinnige analyse van dit trieste gebeuren:

»En dit was om een excuus aan te voeren tegenover de Heilige, Hij zij gezegend, toen zij (Eva) sprak: '*De slang heeft mij [met zijn argumenten] verleid en ik at*' (Gen. 3:13). En die zelfde argumenten voerde zij ook aan tegenover Adam. Daarom excuseerde ook hij zich met de woorden: '*Die vrouw die U mij heeft gegeven die heeft mij van de boom gegeven en ik at*' (Gen. 3:12). Dat wil zeggen: Zij verschaftte mij de argumenten en verlokkende aansporingen [om dit te doen]. Indien dit immers niet zo was, wat zou dit excuus dan hebben voorgesteld? Had hij dan niet kunnen weigeren en zeggen: 'Ik heb van God al het bevel ontvangen om dit niet te doen?' Daarom sprak God dus de bestraffende woorden tot hem: '*Omdat je naar de stem van je vrouw hebt geluisterd*' [d.w.z. omdat je je door haar argumenten hebt laten ompraten] (Gen. 3:17). Niet sprak Hij als reactie op zijn argument 'Zij heeft mij gegeven': '*Omdat je uit de hand van je vrouw hebt aangenomen*'; maar: '*Omdat je naar de stem van jouw vrouw hebt geluisterd*!'«

De overtreding van het eerste mensenpaar - prototype van de mensheid - hangt weliswaar samen met hun lijfelijke impulsen, maar blijft onlosmakelijk gelieerd aan kwade influisteringen en misbruik van rationele vermogens. Diezelfde rationele vermogens die hem ten val brachten kunnen de mens ook boven zijn 'dierlijke' aandriften uittillen. Dat is de positieve les die de traditie ons leert het kwaad ligt aan de poort, maar het is geen noodlot en we kunnen erover heersen.

De kwade drijfveer, van de wieg tot het graf Maak van een gezworen vijand je vriend

Vervolg tekst Avot de-Rabbi Nathan 32b

Rabbi Sim'on ben El'azar zegt: 'Ik zal je een parabel vertellen. Waar lijkt de zaak op? De kwade drijfveer lijkt op (een stuk) ijzer dat men in het vuur houdt. Zolang het in het vuur is, maakt men er alle voorwerpen (*kelim*) van die men maar wil. Zo is ook voor de kwade drijfveer uitsluitend herstel mogelijk in de woorden van de Tora die als vuur zijn.* Er is immers gezegd: "*Wanneer je vijand honger heeft, geef hem dan brood te eten; en wanneer hij dorst heeft, geef hem dan water te drinken, want je stapelt vurige kolen op zijn hoofd en de Eeuwige zal het je vergoeden*" (Spr. 25:21-22). Lees niet: "*zal het je vergoeden*" (*jesjallem lach*), maar "*zal hem vredig stemmen tegenover jou*" (*jasjlimennoe lach*).'

Uitleg:

Rabbi Sjim'on bar Jochai meent dat mensen eigenlijk in hun recht staan wanneer zij bij het goddelijke oordeel een beroep doen op het mededogen van hun Schepper. Mensen zijn zwak en de Schepper zelf heeft de kwade drijfveer in hun binnenste geplant. Bijna onvermijdelijk maken mensen zich daarom schuldig aan verkeerde daden. Judah Goldin verwijst (in zijn uitgave van Avot de-Rabbi Nathan) naar Solomon Schechter. Schechter noemt in zijn theologische werk *Aspects Rabbinic Theology* een aantal voorbeelden uit de Joodse liturgie die pleiden voor goddelijke genade:

»Het onderliggende idee bij deze [liturgische] passages - die men met een aantal andere passages zou kunnen vermeerderen, zoveel men maar wil - is het bewustzijn van de mens van zijn hulpeloosheid tegenover de macht van de verleiding die slechts kan worden overwonnen door Gods genade. Het oudste gebed van dit soort is natuurlijk het Achttingegebed, waarin gebeden wordt om Gods hulp om de mens naar Hem of naar Zijn Tora en de dienstbaarheid aan Hem terug te voeren etc.«⁴⁰

Solomon Schechter refereert daarbij ook aan de tot de verbeelding sprekende midrasj over Kajin die zich na de moord op zijn broeder Hevel (Abel) tegenover God probeerde te rechtvaardigen, zijn beroep op Gods genade met redenen omkledend:

»En God sprak tot Kajin: '*Waar is Hèvèl jouw broeder?*' En hij sprak: '*Ik weet het niet, ben ik [soms] mijn broeders hoeder*' (Gen. 4:9)? U bent de hoeder van alle schepselen en [uitgerekend] Ú vraagt mij waar hij is?' Waar lijkt dit op? Op een dief die 's nachts spullen stal en niet betrapt werd. 's Morgens houdt de poortwachter hem [bij het verlaten van de stad] aan. Hij sprak tot hem: 'Waarom heb je die spullen gestolen?' Hij antwoordde: 'Ik ben een dief en ik heb mijn beroep niet verzaakt. Jouw beroep is het om de poort te bewaken. Waarom heb je jouw beroep(s) taken) verzaakt en spreek je nu zo tot mij?'⁴¹ En zo sprak ook Kajin: 'Heer der wereld, ik heb hem weliswaar doodgeslagen, maar U hebt de kwade drijfveer in mij geschapen. U diende zowel hem als mij te bewaken. Waarom hebt U toegelaten dat ik hem heb doodgeslagen? U bent [in feite] degenen die hem heeft omgebracht [...] Want als U mijn offers had aanvaard, zou ik niet jaloers op hem geworden zijn.«⁴²

Deze overlevering stelt enerzijds de ironische hypocrisie van Kajin aan de kaak die bitter weinig berouw toont. Anderzijds gaat er toch een kern van waarheid in diens reactie op Gods beschuldigende vraag schuil. De mens is van nature behept met kwade nijgingen, daarom kan hij een beroep doen op Gods begrip.

Kajin was niet de enige die zo'n beroep deed. Solomon Schechter noemt voorbeelden van anderen die met woorden van navenante strekking hun zaak tegenover de Allerhoogste bepleitten. Zo riep de profeet Jesaja uit: '*O Eeuwige, waarom laat U ons dwalen, weg van Uw wegen, verstokt U ons hart, weg van de vreze voor U?*' (Jes. 63:17).

In een verwante overlevering in Midrasj Rabba is het zelfs het slachtoffer Hèvèl zelf die de Allerhoogste ter verantwoording roept, omdat God als Schepper van de kwade drijfveer niet ingrijpt en de moordenaar Kajin zijn gang liet gaan:

⁴⁰ S. Schechter, *Aspects of Rabbinic Theology*, New York 1961, 280 vv.

⁴¹ Jij hebt me immers bij het binnenkomen in de stad niet tegengehouden!

⁴² Midrasj ha-Gadol Beresjiet a.l., ed. M. Margulies, p. 119.

»Rabbi Sjim'on bar Jochai sprak: Dit is moeilijk om te zeggen en de mond kan het niet makkelijk uiten. Het is te vergelijken met twee atleten die worstelen in het bijzijn van de koning. Zo de koning dit had gewild, zou hij hen uiteen hebben kunnen houden. Maar hij wilde dit niet. De ene overwon de andere en doodde hem. De (stervende) man riep uit: 'Wie kan mijn recht (voor de koning) bepleiten?'⁴³

De oproep van de stervende man was tevergeefs en de koning greep niet in, hoewel hij dit makkelijk had gekund!

Niet alleen Kajin, geheel Israël deed met dezelfde argumentatie een beroep op Gods genade, omdat Hij de kwade drijfveer mensen vanaf de geboorte heeft meegegeven en deze kwade genius hen gedurende het hele leven tot aan hun dood doet begeleiden:

»Wat is de betekenis van de woorden: '*Wij zijn het leem en U bent de pottenbakker*' (Jes. 54:7)? Israël sprak: 'Heer der wereld, U hebt voor ons laten opschrijven: '*Zie, als het leem in de hand van de pottenbakker, zo zijn jullie in Mijn hand, huis van Israël*' (Jer. 18:6)! Verlaat ons daarom niet hoewel wij zondigen en U provoceren, want wij zijn slechts leem en U bent de Pottenbakker! Welnu, wanneer de pottenbakker een kruik vervaardigt en daar een kiezelsteen in laat zitten, dan zal deze, wanneer hij uit de oven komt, gaan lekken door het gat dat de steen veroorzaakt heeft en de kruik zal alle vloeistof die erin gegoten wordt weer verliezen. Wat is er nu de oorzaak van dat de kruik lekt en alle vloeistof waarmee hij is gevuld weer verliest? De pottenbakker die de steen erin heeft laten zitten! Zo pleitte ook Israël voor God: 'Heer der wereld, U hebt de kwade drijfveer in ons geschapen vanaf onze jeugd, er is immers gezegd: '*Want de drijfveer (het bedenksel) van het hart van de mens is slecht vanaf zijn jeugd*' (Gen. 8:21); en dit is het nu wat ons overtredingen heeft doen begaan. U hebt de drijfveer om te zondigen immers niet uit ons verwijderd. Neem hem uit ons weg, zo bidden wij U, opdat wij Uw wil mogen vervullen.«⁴⁴

Heb je vijanden lief

Vervolg tekst Avot de-Rabi Nathan 32b

'En het haten van mensen (schepselen).'⁴⁵ Hoe is dat? Het leert dat een mens niet geneigd moet zijn te zeggen: 'Heb de Wijzen lief en haat de leerlingen.' Of: 'Heb de leerlingen lief en haat de ongeletterde.' Heb echter allen lief en haat de sectariërs, de afvalligen en de informanten (collaborateurs).⁴⁶ Zo sprak David: '*Wie U haten, Eeuwige, zal ik haten en met wie tegen u opstaan zal ik twisten, met uiterste haat ik hen, zij zijn mij tot vijanden*' (Ps. 139:21-22).

Zegt de Schrift dan niet: '*En je zult je naaste liefhebben als jezelf*' (Lev. 19:18)? [Wat betekent dit '*Ik ben de Eeuwige*'?] (Het betekent): Ik, de Eeuwige, heb hem

⁴³ Midrasj Beresjiet Rabba 18,9. S. Schechter, *Aspects of Rabbinic Theology*, New York 1961, 280 vv.

⁴⁴ Midrasj Sjmot Rabba, 46,4. Vgl. verder Babylonische Talmoed, Chagiga 24a.

⁴⁵ Slot van de uitspraak van Rabbi Jehosjoa: 'Drie dingen verwijderden de mens uit de wereld: het kwaad oog, de kwade drijfveer en het haten van mensen.'

⁴⁶ Zie de lezing in Avot de-Rabbi Nathan ed. Wilna: de Epicureeërs, degenen die (andermans) dood veroorzaken (*memetim*), verleiders (*maddichim*) en degenen die valse informatie doorgeven (*mesorot sjèkèr*).

geschapen. Indien hij het werk van jouw volk verricht,⁴⁷ dan moet je hem liefhebben, zo niet, heb hem dan niet lief.

Rabbi Sjim'on ben El'azar zegt: begeleid met een plechtige (letterlijk: grote) eed werd dit woord - '*je zult je naaste liefhebben als jezelf*' - uitgesproken. Ik, de Eeuwige, heb hem geschapen. Wanneer jij hem liefhebt, dan zal Ik trouw blijken door je rijkelijk te belonen; zo niet, dan zal Ik de Rechter zijn Die jou zal straffen.

Uitleg:

De tekst gaat verder in op de eerder maxime van Rabbi Jehoshoea over drie zaken die een mens (de mensheid) uit de wereld verdrijven. Ze zijn verfoeilijk, omdat ze destructieve gevolgen hebben voor de gemeenschap. De laatst genoemde is zinloze haat. De in eerste instantie niet verder genuanceerde oproep jezelf te onthouden van haat roept de vraag wakker of er misschien toch uitzonderingen zijn. Mag je echt niemand of niets verafschuwen, nooit en te nimmer? Ook niet wanneer een tolerante houding desastreuze gevolgen zou hebben voor jezelf en de gemeenschap? Laat het universele gebod van naastenliefde echt geen enkele uitzondering toe?

Het 'grote gebod' en de gulden regel om je naaste lief te hebben (als jezelf) wordt ook in de leer van andere wereldgodsdiensten als fundamentele waarde van het geloof beschouwd. Het christendom ontleent de veelvuldig benadrukte plicht om zelfs ook je vijanden lief te hebben (en het verbod om hen te haten) aan Tenach en rabbijnse traditie. Zo leert het oude boek Spreuken al: *'Als je vijand ten val komt, verheug je dan niet, laat je hart niet jubelen als hij struikelt. Anders ziet de Eeuwige het en is dat kwaad in zijn ogen'* (Spr. 24:17-18).

Zelfs een vijand mag je dus niet haten, maar hoe is dat met een vijand die de haat alom en continu propageert? Moet je zo iemand niet toch verafschuwen en verwerpen, juist omwille van de strijd tegen haat en haat zaaien? Sommige teksten in Tenach sporen ons inderdaad aan om kwaadwillende en wetteloze personen of groepen te verafschuwen, zoals Spr. 29:27: *'Een man van verdraaiing (onrecht) is een gruwel voor rechtvaardigen'*, of Ps. 26:5: *'Ik haat (verafschuw) de raad van wettelozen'*, of Ps. 31:18: *'Laat mij niet te schande worden want ik roep U aan, laat de wettelozen te schande worden, laat hen zwijgen in Sje'ol.'* Deze teksten spreken - evenals de overlevering hier in Avot de-Rabbi Nathan - niet over persoonlijk ressentiment of het koesteren van persoonlijk haat. Wel getuigen de teksten van afschuw en verzet tegenover haat, onrecht en geweld in breder maatschappelijk verband. De geciteerde psalm van David (Ps. 139: 21-22) bevat een smeekbede van koning David om uitredding uit de hand van haters. David uit hier vooral protest tegen geweld en onrecht als zodanig. Hij reageert niet puur uit persoonlijk ressentiment. Veeleer dan als persoonlijke vijanden beschouwt hij zijn tegenstrevers als haters van God en Israël.

Tot emotionele en persoonlijke haat tegenover specifieke individuen sporen de Schrift en de Joodse traditie ons zeker niet aan! Psalm 139 en de midrasj hier in Avot- de Rabbi Nathan nemen volgens de rabbijnse uitleg vanuit een diep doorleefde weerzin afstand van personen of groeperingen die haat en onrecht binnen de gemeenschap propageren. Het gaat daarbij om lieden die niets ontziende liefdeloosheid alom verbreiden.

Terugkomend op het citaat Ps. 139:21-22 stellen we op grond van de context waarbinnen David spreekt, dat hij wordt bedreigd door een categorie van moorddadige lieden die het onder meer op zijn leven hebben voorzien: *'Och, mocht U de wetteloze(n) toch doden en*

⁴⁷ Wanneer hij gemene zaak maakt met de gemeenschap, maar niet wanneer hij de gemeenschap verraadt aan de vijand.

houdt mannen die bloed vergieten van mij weg; (mannen) die U aanspreken (die over U spreken) om te intrigeren, die valselijk bij U zweren.' Het kan zijn dat het soort lieden waaraan David refereert hem valselijk hebben aangeklaagd, mogelijk (de tekst is niet erg duidelijk) op grond van vermeende afgoderij. Maar het is zeker niet de hoofdreden op grond waarvan David in de psalm zijn getuigenis van onschuld tegenover God aflegt. Hij distantieert zich van allen - wie het ook zijn - die God en Gods geboden minachten. Hij haat - zo te zeggen - de haters van God. Tot de gelederen van die haters van God en van Zijn geboden wil David nooit en te nimmer gerekend worden! Uitdagend roept hij God als onafhankelijk rechter tussenbeide: *'Onderzoek mij, o God, en ken mijn hart; doervors mij en ken mijn gedachten; zie of ik op een weg van afgoderij (smart?) ga en leid mij op een weg van eeuwigheid.'*

De uitdrukking *'wie U haten'* (Psalm 139:21) verwijst naar categorieën van personen die alles op alles zetten om Israëls God en religieuze waarden actief te bestrijden en die daarmee het voortbestaan van de gemeenschap bedreigen.[11] Ook in een overlevering uit de Babylonische Talmoed worden Davids woorden uit Ps. 139 aangevoerd in een discussie rond kwaadaardige geschriften van seclarische groeperingen die de religieuze gemeenschap door hun gedrag en stemmingmakerij bewust trachten te ontwrichten, groeperingen die 'nijd, animositeit en strijd opwekken tussen Israël en hun Vader in de hemel.' Ook in die context gaat het - nogmaals - niet om persoonlijke haat of een persoonlijke vete, maar om de strijd tegen de verbreiding van haat en twist binnen de religieuze gemeenschap.⁴⁸

De juiste vertaling van *mesanne'iem* in Ps. 139 is niet 'wie U haten' maar 'wie U gehaat maken', of beter nog 'wie U keer op keer (continu) gehaat maken'. De vijandschap van de haatzaaiers is bovendien zelfverkozen: *'Zij zijn mij tot vijanden'*. Het initiatief tot hun vijandschap ligt niet bij David zelf. Hun mateloze vijandschap is vooral tegen de Eeuwige en Zijn volk gericht!!

De op Ps. 139 gebaseerde uitspraak hier in Avot-de Rabbi Nathan bevat dus de aanmoediging om zich radicaal te distantiëren van aan de gemeenschap en de Joodse cultuur vijandige groeperingen: verraders, sektariërs en lasterende informanten (collaborateurs met de bezettende macht).

De overlevering in Avot de-Rabbi Nathan neemt in felle bewoordingen stelling tegen immoraliteit en onrecht, zich afzettend tegen allen die blijvend haat zaaien. Ook David distancieert zich in zijn psalm vol afschuw van Gods haters. Hij doet dit echter juist vanuit zijn liefde voor de Eeuwige en zijn medeschepselen. Door het onrecht en het verraad van *resja'im* (wettelozen, antinomistische sektariërs en haatzaaiers) weten hij en de zijnen zich in het nauw gedreven en met de dood bedreigd. De groeperingen waartegen de psalm en in navolging daarvan de midrasj zo robuust stelling neemt, bestaat dus uit personen en groepen die een dodelijk gevaar vormen voor het volk Israël en zijn morele tradities. Zij willen juist die tradities afbreken die menselijkheid en het voortbestaan van de mensheid beogen.

Een werkelijke paradox met het liefdegebod is bij nadere beschouwing niet aanwezig, aangezien juist liefde voor de gemeenschap en humaniteit onverzettelijk verweer en verzet tegen niets ontziende haat en onrecht eist! Iets van de heilige plicht om absoluut kwaad en de gewelddadige immoraliteit van wetteloze schurken het hoofd te bieden en afstand te nemen van allen die het voortbestaan van de religieuze gemeenschap moedwillig in gevaar brengen, beluisteren we ook in de woorden van de profeet Jehoe. Deze ziener sprak koning Jehosjafat

⁴⁸ Zie Babylonische Talmoed, Sjabbat 151b. Zie de context van een uitspraak van Rabbi Jisma'el in Babylonische de Talmoed, Sjabbat 116a (i.v.m. de vraag of seclarische geschriften uit het vuur gered moeten worden).

van Juda als volgt vol verontwaardiging toe: *'De boosdoener help jij en de haters van de Eeuwige heb je lief? Daarom zal er gramschap over je komen voor het aangezicht van de Eeuwige'*! (II Chron. 19:2).

Het liefdegebod is alleen van kracht 'wanneer iemand *'het werk van het volk verricht'*. Dat wil zeggen, wanneer hij (of zij) handelt in de geest en de cultuur van Israël en zijn religieuze gemeenschap. Dezelfde uitdrukkingwijze wordt in de Babylonische Talmoed gebruikt in een discussie over het Tora-verbod om een vorst of heerser te vervloeken (Ex. 22:27. De overheid vervloeken is inderdaad verboden, behalve wanneer een vorst of overheid beleid voert dat - vijandig tegenover Israëls religie, cultuur - in strijd is met de geest van de Tora en haar fundamentele regels van humaniteit. Ongetwijfeld hebben we hier in Avot de-Rabbi Nathan van doen met een politiek gekleurde uitspraak die een zekere grens stelt aan tolerantie tegenover mensen en groepen (overheden) die de fundamentele menselijke en religieuze waarden van het jodendom actief bestrijden.⁴⁹ Vanuit de context van verzet tegen heidense en vijandige bedreigingen van het jodendom mogen we deze midrasj in Avot de-Rabbi Nathan verstaan.

Het directe vervolg met de woorden van Rabbi Sjim'on ben El'azar bevestigen dat naastenliefde als centraal joods gebod - ondanks de noodzakelijke en ferme afkeer van destructievelingen zoals collaborateurs en verraders - in werkelijkheid onverlet blijft.

Tussen de regels door refereert Rabbi Sim'on ben El'azar in zijn uitleg van de woorden 'Ik ben de Eeuwige' tevens naar *'als jezelf'* in het zelfde Tora-vers (Lev. 19:18). De naaste is evenals jij geschapen naar het beeld van God en verdient daarom als ieder mens jouw liefde en respect. De woorden *'Ik ben de Eeuwige'* bezegelen een plechtige eed van God als Rechter te zullen oordelen, ten goede wanneer we het liefdegebod in praktijk brengen, ten kwade indien we het overtreden en veronachtzamen. Het nu volgende hoofdstuk in Avot de-Rabbi Nathan sluit aan bij dit concept van de gelijkwaardigheid van alle mensen als beeld van God.

»Wie wraak neemt, zal de wraak van de Eeuwige ondervinden. Hij zal zijn ongerechtigheden zeker in gedachten houden. Vergeef je naaste zijn wandaad, dan zullen, wanneer je erom bidt, je ongerechtigheden vergeven worden. Kan het zijn dat een mens in zijn woede volhardt en toch bij de Eeuwige genezing zoekt? Kan wie de ander, die net zo is als hijzelf, niet vergeeft bidden om vergeving voor zijn (eigen) misstappen? Wanneer iemand die van vlees is vasthoudt aan zijn toorn, wie zal dan zijn ongerechtigheden vergeven?«⁵⁰

Terug naar index:

Naar volgende hoofdstuk (17):

⁴⁹ Vgl. Babylonische Talmoed, Bava Kamma 94

⁵⁰ Zie *Séfêr ben Sira* (het boek van Jezus Sirach), ed. M.Tz. Segal, Jeruzalem 1972, 168.